

MET EEN KNIPOOG VAN MARIA IN DE SPEKTAKELSTAL. ALBERT PIETTE, FOTOGRAFIE EN DE KLEINMENSELIJKE MODUS

Marc Jacobs

"Le mode mineur de la réalité, disions-nous: ce sont des identifications latérales, une certaine dérision, quelques indéterminations, en prendre et en laisser; en être et, en même temps, ne pas en être, se trouver en marge tout en gardant un "pied" à l'intérieur; pratiquer simultanément l'engagement sérieux et la distance critique"(Albert Piette, 1992)¹.

"Ad schudde zijn hoofd. 'Ik geloof niet dat ik me voor zo'n stuk gereedschap zou kunnen interesseren.'

'Als het moet...' zei Maarten berustend. Wanneer je je ergens in verdiept, wordt het vanzelf interessant.'

Ze zwegen. Maarten had zijn benen naar voren gestrekt en keek nadenkend naar zijn schoenen, zijn handen in zijn zakken. 'Je zou zo moeten schrijven, 'overwoog hij, meer voor zichzelf, 'dat het gebouw van de wetenschap krakend instort en de Minister mij de volgende dag opbelt dat er niemand meer in leven is.'

Ad keek naar hem, met een ongelovig lachje."(J.J. Voskuil, 1998)².

Tijdens het internationale colloquium *"Einfluss neuer Feste und Braüche in der Volksreligion in Flandern, der Wallonie und der Deutschsprachigen Gemeinschaft"* dat op 14 november 1998 te Eupen plaatsvond, vielen in de volkskundige lezingen enkele details enigszins uit de toon. Mijn aandacht

werd speciaal geprikkeld door die terloopse zijsprongetjes in een ernstige studiedag. In haar lezing over hedendaagse gebruiken in Wallonië, vertelde de Luikse professor Françoise Lempereur honderduit over bedeltochten van kinderen (*"les traditions enfantines de quêtes: hêyes des roi, petite mariée de mai, ..."*) die op bepaalde tijdstippen in het jaar aan huizen aanbellen en er, verkleed, een dansje of een liedje uitvoeren (vergelijk met Driekoningen in vele Vlaamse gemeenten anno 1998-1999). Bij het beschrijven van dergelijke manifestaties, stakte het lekker gezellig voortkabbellende verhaal plots even, toen Lempereur de behoefte voelde op te merken dat ze tijdens een confrontatie met zo'n groepje plots had vastgesteld dat één van de jongeren onder de "traditionele kledij" wel héél flitsende sportschoenen van een bekend merk droeg. Blijkbaar werden er geen opmerkingen tijdens de scène zelf gemaakt, maar voor een publiek van volkskundigen kon dit storende detail in de marge wel even aangestipt (en betreurd?) worden. De verschillende betekenissen van het (afkeurend?) ge(glim)lach in de groep specialisten kon ik niet onmiddellijk doorgronden maar ik begreep wel dat even iets bijzonders werd aangeraakt.

Op hetzelfde colloquium bracht Gerard Rooijackers een zeer uitgebreid en knap verhaal over "Spektakelkribben in de Kempen. Dynamiek en betekenislagen

van een Zuid-Nederlands decemberritueel". De Nederlandse volkskundige presenteerde één van de beste lezingen van de dag, op basis van empirisch onderzoek waarover al een artikel verschenen is³. Interessant vond ik dat Rooijackers even stilstond bij klachten van toeschouwers, die soms zelfs schriftelijk werden geformuleerd. Zo werd geklaagd over het feit dat sommige personages hun rol niet perfect of voldoende geconcentreerd bleken te spelen. Er werden niet alleen Jozeffen met een polshorloge opgemerkt maar bovendien bleken de heerschappen in kwestie af en toe ook te kijken hoe laat het al was. Rooijackers constateerde dit, maar veroordeelde dit niet: niets menselijks zou de moderne volkskundige vreemd mogen zijn! Hij wees erop dat het om vrijwilligerswerk gaat en dat een "Jozef"(die elders een kroost heeft) ook op tijd de kinderen van school of van de sportclub wil halen (en daarom het uur in de gaten wenst te houden). Hij gebruikte het voorbeeld om het verwachtingspatroon van de toeschouwers te bespreken. Het feit dat het niet om een authentiek voorwerp uit de tijd van Christus ging (nog afgezien van het feit dat een digitaal uurwerk in het jaar -1/1 een fascinerend "milleniumprobleem" impliceert) is slechts deels relevant. Zoals Rooijackers aanstipte waren de landbouwwerktuigen die frequent als legitiem beoordeelde decoratie aanwezig waren, er evenmin in de tijd van het historische kindje Jezus. Er kunnen vele duidingen gegeven worden aan dergelijke handelingen en voorwerpen die niet op hun plaats lijken te zijn. Een polshor-

loge refereert aan andere tijdsritmen en cycli dan de landbouwwerktuigen en in een decemberritueel lijkt het spelen met en afbakenen van tijdszones en cycli bij uitstek belangrijk. Het lijkt me trouwens heel plausibel dat iemand anno 1998 ergens in de Lage Landen in een kerststal met levende figuranten de GSM van Maria of van één van de drie koningen heeft horen afgaan en beantwoorden. Worden dergelijke voorwerpen en acties getolereerd of doorbreken ze voor de meeste toeschouwers de "sfeer" van het gebeuren (tenzij het zou gaan om een postmoderne voorstelling waarbij het gedateerde concept van Engelen als boodschappers vervangen werd)?

Volkskunde blijkt een voorliefde te hebben voor fenomenen met een relatief afgesloten groep deelnemers, reeksen toeschouwers en buitenstaanders. Speciaal in folkloristische manifestaties, gekenmerkt door relatief geformaliseerde reeksen bewegingen en door hoofdpersonages met relatief strak omlijnende rollen, is het kijken met een bepaalde blik aangewezen: de blik van een persoon uit de streek, de blik van een volkskundige of de blik van een toerist. De deelnemers en toeschouwers focussen op bepaalde aspecten en hun samenhang. Ze lijken bepaalde afwijkende gedragingen doorgaans te tolereren of te negeren.

In deze bijdrage wil ik twee publicaties voorstellen van een onderzoeker die de voorbije jaren belangrijk werk heeft verricht rond deze fenomenen, maar die in de Nederlandstalige vakliteratuur nau-

welijks aandacht gekregen heeft. De Belgische sociale wetenschapper Albert Piette (geboren te Namen in 1960) is misschien nog geen sant in eigen land, maar zijn wetenschappelijk werk bleef in Parijs in elk geval niet onopgemerkt¹. Piette heeft naam gemaakt met werken over seculiere rituelen en religieuze fenomenen vanuit cultureel perspectief, onder andere met het boek *Les Religiosités séculières* (Parijs, PUF, 1993). In dit signalement wil ik vooral de aandacht vestigen op zijn werk over niet-typische en niet-pertinente details bij interacties in groep. Precies het feit dat foto's van bepaalde folkloristische manifestaties in België het object van zijn studie vormen, maakt dit dubbel relevant. Foto's van optochten en traditionele gebruiken fungeren doorgaans als illustraties in volkskundige werken, toeristische folders en kijkboeken. In sommige landen, zoals Zwitserland, werd de voorbije jaren veel aandacht besteed aan interpretatieproblemen rond het gebruik en de selectie van etnografische foto's². In België, en a fortiori in Vlaanderen, ligt dit terrein van problematisering in etnografisch onderzoek met beeldopnames nog grotendeels braak, hoewel Piette als één van de uitzonderingen kan vermeld worden.

1. Kleinmenselijke aspecten in folkloristische manifestaties

Piette publiceerde in 1992 bij uitgeverij Peeters te Louvain-la-Neuve het boek *Le mode mineur de la réalité. Paradoxes et photographies en anthropologie*. Het boek was het resultaat van

het theoretisch verwerken van indrukken en lucide observaties bij het bestuderen van enkele hedendaagse seculiere feesten in Wallonië.

De Waalse sociale wetenschapper werkte in het midden van de jaren 1980 aan een proefschrift over festiviteiten en "uitgevonden tradities" zoals het carnaval te Binche en te Stavelot, de 1-meiviering te Charleroi, de "goûter matrimonial" te Ecaussines, de "ducasse" van Bergen met de strijd tussen Sint Joris en de draak en tenslotte de (nieuwe) Feesten van Wallonië te Namen. Tijdens zijn veldwerk in 1985-1986 poogde hij zoveel mogelijk te verzamelen: de situaties zo dekkend mogelijk op papier te vatten. Naast het nemen van allerlei nota's en het aanleggen van documentatiemappen, ging hij samen met zijn vriendin aan de slag met een fotooestel. Zij schoten 54 films van 36 foto's. Uit de 1944 opnames selecteerde hij 341 foto's (17,5 %) die als illustraties fungeerden voor een studie over het verloop van de feesten. Na het verdedigen van het proefschrift (1987) en na de publicatie van *Les Jeux de la fête* (Parijs, Publications de la Sorbonne, 1988) kwam hij nader in contact met de vakliteratuur over visuele antropologische methoden en over fotografie als onderzoeksinstrument. Gewapend met de nieuwe inzichten, hernam hij zijn veldwerk en liet hij zijn vriendin in Binche en Stavelot 612 foto's nemen, terwijl hij nota's nam. Zijn oog ging ditmaal vooral uit naar "le mode mineur de la réalité": de "kleinmenselijke modus van de realiteit".

Een groot deel van zijn boek uit 1992 bestaat uit een fotografisch dossier van de zes bestudeerde feesten. Naast klassieke foto's zoals die vaak in volkskundige studies voorkomen, presenteerde hij ook opnames van ogenblikken en acties die meestal worden weggelaten: aankomen, schminken, gesprekjes voor het begin van de optocht, doorzakken na het feest, het naar huis gaan, ... Hij organiseerde dit in een eerste reeks in drie groepen: a) "spelen met het eigen personage", zoals bijvoorbeeld Sint Joris, b) overgangen en lege zones en c) de variaties van intensiteit van het gedrag. Bij elke reeks leverde hij duidend commentaar. Interessant is de keuze om de feesten van de Waalse gemeenschap over dezelfde kam te scheren als meer traditionele folkloristische manifestaties. Zo lezen we in het commentaar bij de foto's van optochten te Namen in de reeks "spelen met zijn personage" over Wilfried Martens: "*L'objectif des personnalités présentes, en particulier le premier ministre ... flamand et le bourgmestre de la ville: participer à la norme solennelle du moment, éviter un trop gros écart par rapport à la conformité sociale, ne manifester aucun engagement supplémentaire que celui impliqué par leur présence. Mais comment participer à cette solennité et rigidité formelle sans montrer quelque gêne, hésitation ou lassitude*"⁶. De lezer/kijker wordt uitgenodigd te letten op allerlei opmerkelijke verschijnselen: dat mensen in "middel-eeuws" pak gewoon op terrasjes zitten tussen anderen, dat clowns als garagis-

ten aan de feestwagen liggen te sleutelen voor het vertrek van de stoet, hoe militanten voor het begin van de 1-mei-stoet met de handen in de zakken staan te wachten tot het gaat gebeuren, het opzij kijken van deelnemers aan de optocht, de onderlinge gesprekken.... Piette beperkte zich niet tot het aanduiden van enkele details of tot het leveren van commentaar bij de opnamen. Hij poogde ook middelen te vinden om het beeld een verhaal te laten vertellen. Hoe kunnen foto's met enkele hulpstukken gelezen worden? Een eerste techniek bestaat uit het plaatsen van een kalkpapier op de foto van bijvoorbeeld een stoet en het accentueren van de silhouetten en enkele belangrijke kenmerken. Verder worden speciale leesrasters gebruikt waarbij met lijnen en strepen wordt aangeduid in welke richting de figuren op de foto kijken, hoe hun lichamen onderling gepositioneerd zijn (naast elkaar, oog in oog, rug aan rug, ...) en of er gesproken wordt. Verder kunnen tekens worden aangebracht om de intensiteit van bewegingen te duiden. Het komt er voor de onderzoeker op aan te kiezen en te accentueren⁷.

Aan de hand van een reportage over Vette Dinsdag te Binche in 1990⁸, legt Piette uit hoe feesten fotografisch gevat kunnen worden, inclusief tips over instellingen van lenzen. Hij stelt een aantal spelregels voor, zoals de regel om foto's niet digitaal te bewerken of op een andere wijze te manipuleren om ongewenste, storende details weg te werken. Piette vindt het nuttig om met twee

onderzoekers te werken: een fotograaf die de opdracht krijgt de hele situatie te vatten en allerlei plaatjes schiet en een tweede die mensen aanspreekt en de situaties in woorden beschrijft⁹. Deze methode is zeer zeker bruikbaar voor volkskundigen en kan in diverse studies van activiteiten in (heterogene) groep(en) worden uitgetest. Uit de analyse met codes en lijnen blijkt dat binnen de op het eerste gezicht homogene groep Gilles sommigen met elkaar aan het praten waren, misschien wel over koetjes en kalfjes.

Piette had dus een aanzienlijke hoeveelheid gegevens verzameld van fenomenen die hij met de koepelterm "kleinmenselijke modus" aanduidde. In de studie uit 1992 zocht hij vooral verklaringen voor de waargenomen gedragingen in de studie van paradoxen in rituelen en in een antropologische reflectie over liminaliteit en over rites de passage¹⁰. De kleinmenselijke aspecten lijken hier gevat te worden in de marges van het spel.

In de conclusie van zijn boek uit 1992 maakte Piette nog enkele bijkomende opmerkingen waarmee hij het antropologische kader verder oversteeg. Hij stelde vast dat men bij het overwegen van de kleinmenselijke details in rituele interacties denkt over individuen als wezens die in staat zijn situaties te beoordelen en zich al dan niet aan te passen. Op het inzicht na zijn studie van feesten en optochten kan in elk geval niet voldoende gehamerd worden: "*Entité sociale, jamais complètement*

actualisée par une situation, l'individu, non réductible à celle-ci, garde toujours un potentiel, un surplus constitutif d'une véritable trame sociale surgissant en filigrane derrière ou à côté de tout événement."¹¹ Hierbij merkte Piette op de valreep nog op: "*Ainsi, d'une certaine manière, ce travail pourrait contribuer à une anthropologie ou à une sociologie de la critique, telle que le proposent L. Boltanski et L. Thévenot (1987) élaborant un cadre théorique pour analyser l'activité critique*"¹².

2. Etnografie van de actie en details

De socioloog Luc Boltanski nodigde Piette uit om de reflectie verder te zetten en een monografie te maken voor de door hemzelf geleide "*Collection Leçons de choses*" bij uitgeverij Métailié¹³. Het volstaat een recente en uitstekend geïnformeerde status quaestionis over de hedendaagse Parijse intellectuele scène van de sociale wetenschappen door te nemen om ervan overtuigd te zijn dat Boltanski één van de belangrijkste vernieuwers van de jaren '80 en '90 was¹⁴. Zoals ik elders in verband met de geschiedschrijving heb betoogd, zijn de werkzaamheden van Laurent Thévenot en Boltanski belangrijk voor de ontwikkeling van innovatieve stromingen in diverse wetenschappelijke disciplines¹⁵. In de aangeduide reeks van Métailié verschenen verschillende belangrijke werken van een groep Franse onderzoekers rond deze twee sociale wetenschappers¹⁶.

In 1996 verscheen *Ethnographie de l'action. L'observation des détails* van

Piette in de *Collection Leçons de choses*. Hoe en wat ziet de socioloog als hij observeert? Bestaan er verschillende manieren van observatie in de sociologie en de etnologie? Hoe worden details geïntegreerd bij de constructie van het onderzoeksobject? Welke status hebben details in dit proces? Zijn er andere mogelijkheden denkbaar? Een kritische reflectie over verschillende soorten observaties moet volgens Piette leiden tot het geven van een "sociologische" plaats aan de mens zoals hij of zij is, in sociale situaties en niet volstrekt reduceerbaar tot een socioculturele logica of systeem. Het ontdekken van details die niet in "het schema" passen is daartoe een weg: "*Le détail particulier serait l'indice, nécessaire dans une situation sociale, de la présence d'hommes ordinaires, si l'on veut, d'être humains (...) L'enjeu est bien la représentation sociologique de l'homme qu'il est difficile de ne pas voir ... quand on se met à observer la vie sociale.*"¹⁷

In vergelijking met statistische enquêtes, met interviews en met de analyse van teksten, is de visuele observatie in Frankrijk in sociologisch onderzoek niet alleen een weinig gebruikte techniek, maar bovendien ook weinig theoretisch uitgeklaard, zo meent Piette. Bovendien is het zo dat in het proces dat van onderzoek tot een publicatie leidt, steeds meer gegevens weggefilterd worden. Wetenschappers houden zich vaak bezig met het accentueren van één of meerdere aspecten van de informatie, door het vaststellen van enkele associaties tussen elementen en

door het wegvlakken van wat bijkomstig lijkt. Het (niet-typische) detail lijkt dat waar het oog moet naast kijken om goed te zien en dat wat moet vergeten worden om een leesbare tekst te bekomen. Het lijkt wel zo dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen goede en slechte details, waarbij op de eerste kan ingezoomd worden omwille van de illustratieve kracht van een typisch voorbeeld. Er zijn enkele methodes bekend die met behulp van verwaarloosde details (vorm van oren, nagels, tenen, vingers) pogen kopieën en originelen uit elkaar te halen. Sedert het beroemde essay van Carlo Ginzburg over sporen, is de methode Morelli ook ver buiten de kunstgeschiedenis bekend¹⁸.

Piette onderzoekt verschillende manieren van observeren die op details gericht zijn: zogenaamde antropologisch-etnologische benaderingen van culturen, het interactionele model en het kinetische model waarbij op micro-schaal (dat van gebaren en bewegingen) menselijk gedrag wordt geobserveerd. Naarmate de modellen verder op punt worden gesteld en gezuiverd worden, blijkt het "menselijke effect" weg te ebben, zo stelt Piette. Zijn ideaal is echter het vatten van "het leven zoals het is" door het geven van een plaats van details zonder belang, die niet typisch zijn voor een cultuur en niet pertinent zijn in een interactie.

Bij het structureren van het boek, richt Piette de blik op steeds kleinere observatie-eenheden: cultuur, interactie en

het gebaar. In het eerste hoofdstuk maakt hij duidelijk op welke wijze invloedrijke sociologische benaderingen (Durkheim, Weber, ...) selectiemechanismen impliceren die erop aansturen zo snel mogelijk met de meest essentiële of cruciale factoren te werken, grootste gemene delers. In het tweede hoofdstuk analyseert hij klassieke handboeken (in het bijzonder van B. Malinowski) voor de antropoloog die veldwerk mag verrichten en gaat hij met name in op de suggesties om het dagelijks leven te observeren en daarover te rapporteren. Naast problemen met het observeren, komen verder de reductionistische processen die gepaard gaan met de constructie van etnologische teksten aan bod. In het derde hoofdstuk passeren enkele technieken en modellen van de studie van interacties in de samenleving van de onderzoeker de revue, zoals de participerende observatie, het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie. Een speciaal hoofdstuk wordt gewijd aan het veldwerk, het oeuvre en het begrippenapparaat van Erving Goffman. De ongekroonde koning van de observatie had zeer zeker oog voor elementen van afleiding, van zaken en handelingen die niet thuishoorden in een bepaald kader of die zich achter de schermen afspeelden. Piette poogt aan te duiden waar het subtiele verschil ligt tussen "frame analysis" van Goffman en datgene waarop hijzelf jaagt: "*la distraction est toujours déjà impertinente et donc à gérer. C'est bien ce qui préoccupe Goffman: les modalités de neutraliser ou d'excuser ces gestes. Ce n'est*

*pas le geste lui-même qui focalise son observation ("Nous sommes tous des humains") mais le sourire complice après celui-ci, révélateur d'une modalité de sa gestion (...) l'impossibilité goffmanienne de penser la distraction en dehors de son impact pertinent ou impertinent (...) le mode d'analyse (...) qui ne peut éviter de considérer la portée stratégique-pertinente de l'acte latéral"*¹⁹. Kleine gebaartjes worden geduid als ontsappingskanalen, vormen van protest en communicatie die kunnen gemanipuleerd worden, met het betekenisvolle neuskrabben tijdens het kaartspel als ultiem voorbeeld. Goffman ziet volgens Piette meer dan andere sociologen maar integreert de meeropbrengst onmiddellijk in het schema en het strategisch handelen.

In het vijfde hoofdstuk bespreekt Piette enkele problemen, mogelijkheden en technieken in de studie van gebaren, van bewegingen en van vormen van niet-verbale communicatie. Hier raken de observatie van het gedrag van dieren (ethologie) en het observeren van het culturele gedrag van mensen (etnologie) elkaar. Een eenvoudige handeling als het drinken van een kopje koffie kan in zeer veel kleine spierbewegingen ontleed worden. Hoewel met de grafische analysemogelijkheden van een computer (en door het feit dat redelijke scanners voor een prikje kunnen gekocht worden) al heel behoorlijk werk kan worden verricht, wijst Piette hier opnieuw op methoden die op andere manieren, zonder elektronica, kunnen gebruikt worden: het accentueren van

silhouetten en het werken met kalkpapier.

De conclusie die bereikt wordt na een evaluatie van de verschillende observatiewijzen is dat de onderzoeker in de benaderingen moet betrachten "interfocaal" te werken: overschakelen tussen het algemene en het detail. Onderzoekers die deze stap zetten in de verschillende types van observaties (van culturen, interacties, gebaren) slagen erin te spelen met schalen en elementen op andere niveaus in beeld te brengen, die dan worden geïntegreerd in het bredere kader, als typisch en pertinent detail.

In het zesde en laatste hoofdstuk komt Piette terug op zijn eigen vondsten. Het idee van de interfocale dimensie, van het in- en uitzoomen of van het opblazen van details, wordt behouden. Het gaat er daarbij echter om het typische in oscillatie (in een héén en weer gaande beweging) met het niet-typische te laten zien of het pertinente in oscillatie met het niet-pertinente, maar dan wel zonder het niet-typische of niet-pertinente in een algemeen perspectief te integreren. Het doel van deze benadering is, aldus Piette, de vaardigheid te cultiveren om de blik te richten op wat niet-essentieel is in een situatie waarvan men de culturele specificiteit heeft bepaald én op datgene wat niet pertinent is in een interactie waarvan men de specifieke regels al achterhaald heeft. Impliciet verondersteld is hier een zekere kennis van de cultuur. Het al hebben van "een beeld" is aangewezen.

Piette mobiliseert hier opnieuw het voorbeeld van de Gilles van Binche, ditmaal door aan de kleinmenselijke details in zijn eigen beschrijvingen in tekstvorm meer reliëf te geven door het gebruik van een ander lettertype. Geeuwen, gapen, groeten, knipogen, zuchten, struikelen, morsen, niet alleen een horloge aanhebben maar er ook naar kijken, tussendoor een broodje eten, indommelen, enzovoort. Piette laat uitschijnen dat mensen die hij bij het presenteren van zijn materiaal wees op al die kleine dingen, daarover allerlei opmerkingen formuleerden. Als hij een goed onderzoeker wou worden, dan zou hij dringend moeten leren te letten op wat telt, niet op onbelangrijke details. Bij het herhaaldelijk terugkomen op die aspecten, kan enige irritatie ontstaan. Doorbomen over deze kwestie kan leiden tot datgene waar Piette uitgekomen is en waar hij de toeschouwer/lezer wil laten uitkomen: *"toute personne à qui nous ferions voir de tels détails, ... Il est presque certain qu'étonnée de nos observations, elle répondrait d'une intonation qui ne tromperait pas sur l'intérêt qu'elle porte à notre propos. Lassée par notre manque de finesse, haussant les épaules et comme si notre interrogation allait tellement de soi, elle dirait "ce sont des hommes, c'est humain!"*²⁰. Het zijn uiteindelijk maar mensen, het is menselijk. Er is dus een graad van "menselijkheid" aanwezig in die kleine details. Hoewel ook andere elementen en effecten kunnen meespelen, meent Piette dat de referentie aan het "effect van menselijkheid" voldoende

de is om er aandacht aan te besteden. Dergelijke details worden vaak door de actoren niet opgemerkt of genegeerd. Het is een modus die hoort tussen onverschilligheid en fanatisme (het totaal opgaan in een situatie), met een menselijke dosering tussen attentie en interne souplesse. Voor de arrogante dooddoener "So what?" wordt bovengehaald, kan op zijn minst gevraagd worden het negeren te duiden en uit te leggen welke epistemologische keuzes aan de basis liggen van het gehanteerde menswetenschappelijke model.

Met behulp van de als illustratie weergegeven tekeningen (figuur 10 op p. 160) waarmee een scène uit de optocht van de Gilles wordt geanalyseerd, maakt hij duidelijk hoe volkskundige blikken homogene beelden kunnen construeren. In de concept-weergave (bovenaan) wordt schematisch het beeld van een compacte haast monolithische groep geprivilegieerd. Het silhouet benadrukt de choreografie die gekenmerkt wordt door convergerende posities van de personages, uitsluitend gericht op het ritmisch voortbewegen en het dragen van een stok ("balai"). De concept-bewerking van de foto laat een aantal significante en pertinente kenmerken van het ritueel zien: het respecteren van de regels van de traditie, de waardigheid van het folkloristische personage en het distinctief karakter van het ritueel. Bovendien komen hier actoren naar voor die competent zijn, de situatie correct inschatten, hun gedrag aanpassen en wederzijds coördineren. Op een volgende tekening worden meer accenten

aangebracht in dezelfde scène. Hier blijkt dat de neuzen letterlijk niet allemaal in dezelfde richting wijzen. Er blijken gesprekjes plaats te vinden in de groep. Het zijn minimale storingen die onmiddellijk verdwijnen als iedereen in dezelfde richting kijkt.

Het lijkt mogelijk de kleinmenselijke fragmenten in het geheugen van de betrokken mensen op te roepen door na de stoet met een polaroidfoto om uitleg te vragen ("Ik sloeg net een praatje met ..."). De betrokkenen beseffen wel dat dit gedrag niet pertinent is in het globale kader van de interactie waarvoor iedereen samen gekomen was. Ze zullen wellicht ook van mening zijn dat daarover rapporteren niet thuishoort in een verslag van de stoet. Het lijkt me overigens interessant voor veldwerkers om de proef op de som te nemen en met buiten hun weten genomen foto's naar de deelnemers te stappen en uitleg te vragen. Het zou me niet verwonderen dat men met een uitgebreid gamma van emoties en reacties geconfronteerd zou worden, van schaamte tot agressie.

Er blijkt ook een soort interne controle te functioneren. Wie al te ostentatief gaapt of te luidruchtig praat, riskeert sancties of de uitwijzing uit de groep. Deelnemers en toeschouwers lijken die grenzen en marges aan te voelen: "*cette marge de jeu permettant à l'être humain de rester dans le "cadre", tout en n'y étant pas, sans pour autant en sortir*"²¹. Piette suggereert zelfs dat het absoluut niet-gebruiken van die marges voor de deelnemers en de toeschouwers van de

interactie eventueel de vraag kan oproepen of de andere wel normaal is. Is de andere echt zo fanatiek?

Piette bereikt de intelligente conclusie dat er ook een inbreng van de toeschouwers of andere partij in de interactie nodig is om over de kleinsamenlijke modus te kunnen spreken. Competentie in interactie veronderstelt niet alleen de capaciteit om de situatie te identificeren en de handelingsmarge adequaat te hanteren, in staat te zijn regels als conventies te beschouwen. Verondersteld wordt tevens een mate van tolerantie om bepaalde handelingen van de partners in de interactie door de vingers te zien en niet expliciet op te merken. Wie zich in groep voortdurend zou storen aan particuliere details die men niet eens hoeft op te merken, kan eveneens als gek of gestoord beschouwd worden. Bij het bekijken van dergelijke optochten, feesten en rituelen kan men door wel even te kijken naar bepaalde elementen of gedragingen, letten op het feit dat mensen doorgaans niet volledig opgaan in hun actie: *"Visiblement, ces personnages, en train d'effectuer leur chorégraphie, ne sont pas complètement absorbés dans leur action, ou dirigeant leur pensée vers la tradition folklorique qu'ils représentent"*²². Een meer of minder geringe implicatie in de actie wordt getolereerd als natuurlijk, normaal, menselijk.

3. Koning, keizer, admiraal. Popla kennen ze allemaal.

Interessant zijn de laatste paragrafen van het zesde hoofdstuk in het boek van

Piette. Daar construeert hij een brug naar het werk van onderzoekers die met soortgelijke (en vele andere) vragen worstelden op het eind van de jaren 1980 en zo één van de mooiste en moeilijkste meesterstukken in de sociale wetenschappen van het afgelopen decennium produceerden: *De la justification* van Luc Boltanski en Laurent Thévenot²³. In dat boek poogden ze een grote hoeveelheid hangende vragen, complexe problemen en nieuwe wegen samen te behandelen in een complexe bundel. Piette herkent zich in de worsteling met de vraag welke plaats moet toegerekend worden aan het particuliere in sociologische vertogen die gericht zijn op het algemene en het collectieve²⁴.

Één van de elementen die in het werk van Boltanski en Thévenot prominent aan bod komen, is de mogelijkheid tot het opmerken en aanwenden van particuliere details in bepaalde situaties. In een korte paragraaf brengt Piette zelf het tactisch gebruik van het particuliere detail te berde. Het gaat dan niet om een "verkleining" maar om een "vergroting", een proces waardoor de "niet-pertinent zijn"-voorwaarde van de kleinsamenlijke modus niet meer van toepassing zou zijn. Als voorbeeld wijst Piette op het procédé van de "satirische ont-hulling", zoals dit in bladen als de *Canard enchaîné* wordt toegepast. Een ander voorbeeld is een televisiereportage waar het beeld van een geeuwende paus bewust gemonteerd wordt, niet alleen om te tonen dat hij uiteindelijk maar een vermoeide mens is, maar ook om het spektakel van het optreden van

een kerkprins te doorprikken. Door de aandacht bewust te richten op die details, wordt het fragiele karakter van de kleinmenselijke modus doorbroken, zo meent Piette. Wie herinnert zich niet de vele malen uitgezonden beelden van de slapende hoge heren van de FIFA tijdens een match in het Wereldkampioenschap Voetbal 1998, die door honderden miljoenen mensen bekeken zijn? Van zodra één van de partners in de interactie, inclusief de toeschouwers en de mensen die alles in beeld brengen (TV-reporters, onderzoekers, ...), strategisch of tactisch gebruikmaken van de particuliere details, dan zou de kleinmenselijke modus doorbroken zijn: iets uitvergroten of het niet tolereren van een particulier gedrag. Piette beschermt zijn vondst als een kasplantje: *"Le mode mineur n'existe effectivement que si un geste, un détail n'est pas présenté comme un modèle de comportement et d'engagement partageable avec les autres partenaires de l'interaction. Seulement toléré, il ne peut devenir un type de conduites à imiter, sans alors rentrer dans le mode de la généralité."*²⁵ Deze afschermdende opstelling heeft voor- en nadelen en is paradoxaal. Door het fenomeen van de kleinmenselijke modus in de context van wetenschappelijke observatietechnieken en verklaringsmodellen niet onmiddellijk volstrekt recupereerbaar en kanaliseerbaar te maken, wordt het sorteren van attenderende en reflexieve effecten niet onmiddellijk geneutraliseerd: de "hele mens" kan niet gevat worden in het gehanteerde sociaal-wetenschappelijke

model. Voor volkskundig of cultuurhistorisch onderzoek dat zich op feesten en tradities van de gewone man richt, is het mooi meegenomen dat Piette folkloristisch materiaal gebruikte. De vraag naar aandacht voor de niet-typische en niet-pertinente details kan misschien iets loswrikken. Inspanningen om telkens opnieuw te onderstrepen dat categorieën als "volk" en alle afgeleiden "constructies" zijn, lijken vaak af te glijden op de volkskundige vertogen en praktijken. Misschien kan de discussie op een andere manier aangezwengeld worden, door uitleg te vragen over de kleinmenselijke aspecten als men het dan toch over "de

cultuur van gewone mensen" wil hebben. Piette met zijn foto's en de daar aangeduide details maken duidelijk dat er een speciale blik gecultiveerd wordt; dat volkskundigen die archiefstukken met veel "overbodige details" of "redundante informatie" lezen of stoeien met eigen ogen observeren, zich inspannen om bepaalde dingen te zien en andere zaken te negeren. De confrontatie met de weggelaten aspecten kan iets leren over moraliserende doelstellingen, fata morgana's en wensbeelden of over de graad en aard van tolerantie die men bij het bestuderen van "volkscultuur" hanteert.

Deze vaststellingen en inzichten zijn niet allemaal nieuw, al worden ze in de volkskundige literatuur slechts héél sporadisch teruggevonden. In 1977 publiceerde J.J. Voskuil een memorabel artikel over een groepje onderzoekers (waaronder hijzelf) die poogden een volkskundige "landbouw"film op te nemen over het hanteren van de dorsvlegel in het Drentse dorp Roswinkel "in het begin van de twintigste eeuw". Het zoeken naar een geschikte setting voor de opname leverde al veel moeilijkheden op: "Hoewel er een korenveld was gevonden achter het enig overgebleven eikenbosje en we dus in de rug min of meer gedekt waren, had de cineast al zijn inventiviteit nodig om zo te filmen dat er geen storende elementen in het beeld kwamen, nog afgezien van de geluiden van passerende auto's en van een vliegtuigje (...) Alles bij elkaar was dat echter niets vergeleken bij de pro-

blemen waarvoor het verfilmen van de mensen ons stelde". Naast het weergeven van de traditionele werkzaamheden op het veld, zou op voorstel van de gastheren ook een middagpauze gefilmd worden waarbij de boerin pannenkoeken en koffie zou brengen. "We begrepen dat het een menselijk accent aan de toch wat droge technische handelingen zou geven en een menselijk accent is nooit weg (...) Kun je dat eten en die borrel laten brengen door een modern geklede vrouw met rokken tot de knie? Wij vonden van niet. Er werd een oude boerin geraadpleegd en er kwam een stel kleren uit de kamferkist die voor de eerste wereldoorlog voor het laatst in gebruik waren geweest en waarvan in het bijzonder de rokken een uiterst bevredigende lengte hadden (...) Ik vermoed dat we op dat ogenblik voelden dat we op een hellend vlak zaten, maar dat we niet wisten waarom, omdat ieder onderdeel van het scenario immers op zijn waarheidsgetrouwheid getest was". Wat later bleek één van de deelnemers het spel plots niet meer helemaal te willen meespelen nadat de toeschouwers een detail niet getolereerd hadden en expliciet in de aandacht gebracht hadden: "Toen (...) bleek plotseling dat Eefting, die de schoven vanaf de wagen moest opsteken, een hoed had opgezet - en niet eens een oude hoed, maar een snel sporthoedje van een type dat in de jaren vijftig in de mode is gekomen. De camera stond meteen stil. Die hoed moest af. Maar Eefting was ook moe en hij was het knap zat. 'Hoed blijft op', zei hij alleen. En dat bleef hij. Ik zou dit

*betrekkelijk onbelangrijke incident niet verteld hebben, als het niet een vervolg had gehad*²⁶.

Na het ontwikkelen van de film, stelden de makers vast dat het niet perfect was zoals ze gewent hadden. Ze merkten "dat er toch nog kleinigheden aan onze aandacht ontsnapt waren: enkele mannen hadden een trouwring om, terwijl trouwringen aan het begin van deze eeuw onder de boerenbevolking zeer ongebruikelijk waren, en één van hen droeg zelfs een polshorloge. En dan was er natuurlijk de hoed van Eefting. Maar, en dat was het merkwaardige, die hoed gaf geen ergernis. Hij werkte eerder bevrijdend, zoals iedere fout waarop we onszelf konden betrappen een gevoel van voldoening gaf. Het was of de film er waarheidsgetrouwer door geworden was, al liet dat zich slecht rijmen met de krampachtigheid waarmee we anachronismen hadden trachten te vermijden"²⁷. In een poging om dit fundamentele intuïtieve inzicht te verklaren, beschreef Voskuil eerst de veranderingen die Roswinkel over langere termijn, over "1900" heen, beleefd had en liet hij aanvoelen dat die wijzigingen hadden ingegrepen in het leven van het individu en spanningen veroorzaakt hadden. Bij het nabootsen en in beeld brengen van het leven zoals het vroeger zou geweest zijn, kwamen bepaalde aspecten en vooronderstellingen van de benadering via details in het licht: "Misschien werkte de hoed van Eefting daarom zo bevrijdend. Hij was plotseling geen man meer die deed of het vijftig jaar geleden was, maar een man van 68 die voordeed hoe

hij vijftig jaar geleden een schoof opstak, met alle irritatie die daar op dit ogenblik bijhoorde. Die mogelijkheid ontbrak echter bij de scènes die werden ingevoegd terwille van het menselijk accent.. Daarvoor zijn de technieken van het eten van een pannenkoek of het achteroverslaan van een borrel te vanzelfsprekend. Als deze scènes iets weerspiegelden dan waren het de menselijke verhoudingen op het ogenblik van de opname (...) Ervaringen als deze zijn niet nieuw. De voldoening die het geeft als zo'n film af is en de lof die hij oogst wanneer hij tenslotte gedraaid wordt, maakt alleen dat ze ook graag weer vergeten worden, terwijl ze juist voor een wetenschap als de onze van beslissend belang zijn."²⁸. Voskuil duidde wat hij hier onmiskenbaar op het spoor was, als kind van zijn tijd als een symptoom van wat hij in de volkskunde wou ontmaskeren, pogingen om het verleden te romantiseren in een tijd van "te snelle maatschappelijke (sic) ontwikkeling". De ervaring werd hier in 1977 op de valreep nog gerecupereerd als een kritisch beeld over het eigen vak, terwijl, zo zou 21 jaar later in een monsterpublicatie blijken, de blik in de spiegel tegenover de spiegel tegenover de spiegel verregerende effecten sorteerde. De slotopmerking van zijn artikel krijgt in dat licht een bijzondere dimensie: "Tussen twee van de vele opnamen door zei Ter Horst tegen me: 'Voskuil, ik heb nooit geweten dat mijn leven zo romantisch is geweest. Hij bedoelde dat niet als critiek, maar hij had critiek niet scherper kunnen formuleren.'"²⁹

Misschien moeten toch enkele expedities in het ongerepte land van de kleinsamenlijke modus ondernomen worden. Heeft deze modus immers geen geschiedenis? Het onderling praten in de kerk of in de stoet, het geeuwen of groeten naar toeschouwers (of het concept "toeschouwer"), enzovoort, al deze fenomenen kunnen andere betekenissen hebben in de 16de, de 18de en 20ste eeuw, van streek tot streek en van groep tot groep. Bovendien is het nog niet duidelijk wat de effecten kunnen zijn van het laten sorteren van het "menselijke effect". Regelmatig in onze beeldcultuur (in documentaires) opduikende korte beeldsequenties, die ik associeer met het concept "zich als één blok presenterende groepen mensen", zijn de oude filmbeelden uit de jaren dertig van geuniformeerde mensen die door Duitse lanen marcheren of groepen burgers die Hitler een groet brengen. Een analyse van details van dergelijke opnames zal ongetwijfeld uitwijzen dat in dergelijke scènes niet alle neuzen letterlijk in dezelfde richting wezen en dat allerlei kleinsamenlijke details aangeduid kunnen worden. Het waren dus ook maar mensen. Er waren gradaties tussen volstreekte apathie en compleet fanatisme. Op het gevaar het concept van de kleinsamenlijke modus helemaal kapot te maken, kan dit zelfs tot concentratiekampen doorgetrokken worden, waarbij allerlei vragen over persoonlijke verantwoordelijkheid, beslissingsmarges en menselijkheid volop openbarsten. Verdraagzaamheid is een complex, veelzijdig en ook erg fragiel fenomeen. Misschien kunnen derge-

lijke denkpijsten en voorbeelden leiden tot het begrijpen van de afscherpende houding van de auteur.

Piette pint zich in zijn boeken vast op fotografie: het medium van de video (of zoals hoger geïllustreerd: de film) wordt nogal verwaarloosd. Er werd niet gewacht op sociale wetenschappers om tegemoet te komen aan de behoeften van mensen om de grenzen van de conventies bij interacties af te tasten of om de mate van tolerantie van mensen in specifieke situaties te testen. Er zijn grote overeenkomsten tussen het al gedurende decennia bekende "candid-camera" en het etnomethodologische experiment. Het volstaat om de programmabrochures in te kijken om in te zien dat commerciële TV-stations inspelen op deze nieuwsgierigheid. Zelden gaat het in dergelijke shows om scènes die geschoten worden in volstreek vreemde culturen; wel om compilaties van fragmenten uit Noord-Amerika of Europa, zelden uit de Derde (of Vierde) Wereld. Een overdreven knipogende, telefonerende of op andere wijze ongevoon handelende Maria of een wel heel ostentatief op zijn uurwerk kijkende Jozef in een levende kerststal: misschien heeft één of andere TV-productieploeg die grap al wel uitgehaald. Wat is vandaag een tv-serie zonder een reeks "leuke bloopers" na afloop, waarmee afstand wordt genomen van het geheel of waarmee alles gerelativeerd wordt? Het VRT-Woestijnvis-programma "Alles kan beter" maakt er op het eind van de jaren '90 een handelsmerk van om in televisieprogramma's op zoek te gaan

naar de kleinmenselijke modus, aspecten die de meeste kijkers wellicht genegeerd of getolereerd hadden. Focussen op details wordt in de populaire televisiecultuur als humoristisch procédé opgediend. Het kan net als het boek van Piette attenderend werken. Zou het trouwens toeval zijn dat de meest verregaande schildering (in *Het Bureau* van J.J. Voskuil) van (problemen om zich te bewegen in) werelden vol pertinente en niet-pertinente details door een systematisch te breed kijkende, sceptische en avant-la-lettre deconstruerende volkskundige geconstrueerd werd?³⁰

NOTEN

1. (vertaling) 'De kleinmenselijke modus van de realiteit, zegden we: dat zijn zijdelingse identificaties, een zekere mate van spot, enkele onbepaaldheden, ervan nemen en laten, er zijn en er tegelijkertijd ook niet zijn, zich in de marge bevinden terwijl men een "voet" binnen houdt, tegelijkertijd een serieus engagement en kritische afstand houden'. PIETTE (Albert). *Le mode mineur de la réalité. Paradoxes et photographies en anthropologie*. Louvain-la-Neuve, Peeters, 1992, p. 8 (inleiding door Jean Remy, Louvain-la-Neuve).

2. VOSKUIL (J.J.). *Het Bureau 4. Het A.P. Beerta-Instituut*. Amsterdam, Uitgeverij G.A. van Oorschot, 1998, p. 587.

3. ROOIJAKKERS (Gerard). 'Ho, ho, kom naar de kerst-show'. Spektakelstallen tussen communitas en competitie in de Kempen. *Volkskundig Bulletin*, 22, 1996, 3, p. 330-351. Zoek in de illustratie op p. 337 het polshorloge. Zie verder de opmerkingen op p. 344-345 onder het kopje "Reli-toerisme: 'echter kan niet'", met onder andere de ver-

melding van klachten over horloges van Maria en Jozef.

4. Momenteel is Piette verbonden als "maître de conférences" aan één van de universiteiten in de Franse hoofdstad (Paris VIII). Hij is ook lid van het *Centre d'études interdisciplinaires des faits religieux* van de *École des Hautes Études en Sciences Sociales* te Parijs.

5. Zie bijvoorbeeld het selectieve overzicht van (na de besproken publicaties van Piette verschenen) Duitstalige literatuur over fotografie en volkskunde bij de interessante notitie: VOGEL (Fritz). Bauernkutte oder Büsserhemd? Nachbemerkingen zur Ausstellung im Museum für Kommunikation, Bern: "Gesucht-Avis de recherche". *Menschenbilder in der Polizeifahndung. Schweizer Volkskunde*, 88, 1998, p. 90-93.

6. (vertaling) 'De doelstelling van de aanwezige hooggeplaatste personen, in het bijzonder van de eerste minister die Vlaming is en van de burgemeester van de stad (Namen is): deelnemen aan de plechtige plichtsplegingen van het ogenblik, vermijden dat er teveel afstand wordt genomen van de wijze waarop de anderen zich gelijkaardig gedragen maar tegelijkertijd geen supplementair engagement laten blijken bovenop hetgene hun aanwezigheid impliceert. Maar hoe moet men deelnemen aan deze plechtigheid en formele strengheid zonder enige gegeneerdheid, aarzeling of zichtbare vermoeidheid te tonen?' PIETTE, *Mode*, p. 37.

7. PIETTE, *Mode*, p. 47-62.

8. Zie de fotoreportage in PIETTE, *Mode*, p. 66-85.

9. PIETTE, *Mode*, p. 64-65.

10. PIETTE, *Mode*, p. 102 en passim.

11. (vertaling) 'Als sociale entiteit, die nooit helemaal verwezenlijkt is door een situatie, houdt het individu, dat daartoe niet herleidbaar is, steeds een mogelijkheid om iets

anders te doen, een surplus dat leidt naar een sociale structuur die als een fijn draadwerk achter of naast elk evenement te voorschijn komen'; PIETTE, *Mode*, p. 104.

12. (vertaling) 'Op zekere manier, kan dit werk dus bijdragen aan een antropologie of sociologie van de kritiek, zoals voorgesteld door L. Boltanski en L. Thévenot (1987) bij het uitwerken van een theoretisch kader om kritisch handelen te analyseren'. PIETTE, *Mode*, p. 104. Hij verwijst hier naar BOLTANSKI (Luc) & THÉVENOT (Laurent). *Les économies de la grandeur*. Parijs, PUF, 1987.

13. PIETTE (Albert). *Ethnographie de l'action. L'observation des détails*. Parijs, Éditions Métailié, 1996, p. 10.

14. DOSSE (François). *L'empire du sens. L'humanisation des sciences humaines*. Parijs, Éditions La Découverte, 1995, passim.

15. JACOBS (Marc). Actornetwerk. Geschiedenis, sociale wetenschappen. De nieuwe Annales en het werk van Boltanski en Thévenot: een (re)viewartikel. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 22, 1996, 3, p. 260-289.

16. Het zou ons te ver leiden om alle werken in de snel aangroeiende reeks aan te halen. Enkele voorbeelden moeten volstaan. Medestichter van de reeks, wijlen Michael Pollak, liet onder meer zijn boeken over het behouden van sociale identiteit in extreme omstandigheden (in 1990: *L'Expérience concentrationnaire (Essai sur le maintien de l'identité sociale)*) en zijn sociologische reflectie over homoseksuelen en AIDS bij Métailié verschijnen. Luc Boltanski publiceerde er zijn bundel *L'Amour et la Justice comme compétences (Trois essais de sociologie de l'action)* en *La Souffrance à distance (Morale humanitaire, médias, et politique)*. Boltanski kon het werk *Les Microbes:*

guerre et paix suivi de Irréductions van Bruno Latour voor de reeks binnenhalen. Enkele van de beste leerlingen van Boltanski en Thévenot publiceerden er hun proefschriften en eerste boeken: bijvoorbeeld *La Faute professionnelle (Une sociologie des conflits de responsabilité)* van Francis Chateauraynaud; *L'Expertise médicale (Essai de sociologie sur l'exercice du jugement)* van Nicolas Dodier uit 1993, gevolgd door zijn *Les Hommes et les Machines (La conscience collective dans les sociétés technicisées)*. Onderzoek(st)ers die net als Boltanski uit de "stal" van Pierre Bourdieu kwamen, kwamen hier eveneens met hun werk. Monique de Saint-Martin publiceerde in 1993 in *Leçons de choses* haar *L'Espace de la noblesse*, een knappe studie over de machtsbases en kapitaalstructuur van de hedendaagse adel in Frankrijk. De poging om een lichte versie van modellen van Thévenot en in het bijzonder Boltanski toe te passen op verwachtingen ten aanzien van kinderen in diverse historische periodes, kreeg in 1995 ook een plaats in de collectie: *Ce dont les enfants sont capables. Marcher XVIIIe, travailler XIXe, nager XXe* van Pascale Garnier.

17. (vertaling) 'Het bijzondere detail zou een (in een sociale situatie noodzakelijk) teken zijn van de aanwezigheid van gewone mensen, als men wil, van menselijke wezens (...) De inzet is goed en wel de sociologische representatie van de mens die moeilijk niet te zien is .. als men aanvangt met het observeren van het sociale leven.' PIETTE, *Ethnographie*; p. 10.

18. GINZBURG (Carlo). Sporen. Wortels van een indicie-paradigma, in: GINZBURG (C.), *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*. Nijmegen, SUN, 1988, p. 206-261. Zie ook BESSY (Christian) &

CHATEAURAYNAUD (Francis). *Experts et faussaires: pour une sociologie de la perception*. Parijs, Métailié, 1995.

19. (vertaling) 'De afleiding is altijd al pertinent en dus te beheren. Het is dat wat Goffman bezighoudt: manieren om dergelijke gebaren te neutraliseren of te verontschuldigen. Het is niet in de eerste plaats het gebaar zelf dat zijn aandacht trekt (We zijn allemaal maar mensen) maar wel de glimlach die erop volgt, die een manier om het te behandelen onthult (... er lijkt sprake van) een onmogelijkheid in het systeem van Goffman om afleiding te denken buiten haar pertinente of impertinente impact (...) de wijze van analyseren kan blijkbaar geen duiding in de zin van strategisch-pertinente draagwijdte van de zijdelingse handeling vermijden'. PIETTE, *Ethnographie*, p. 104-105.

20. (vertaling) 'Iedereen aan wie we dergelijke details zouden laten zien, zal bijna zeker, verbaasd over onze observaties, antwoorden met een intonatie die niets zou verhullen over de mate van belangstelling die de betrokkene koestert voor ons probleem. Vermoeid door ons gebrek aan finesse, de schouders ophalend en net alsof onze vraagstelling zo vanzelfsprekend is, zou men zeggen: het zijn mensen, het is menselijk.' PIETTE, *Ethnographie*, p. 147.

21. (vertaling) 'Deze marge van het spel laat toe aan het menselijk wezen om in het kader te blijven, terwijl men er niet helemaal [M.J. bijvoorbeeld met de gedachten] bij is, zonder echter uit het kader te stappen.' PIETTE, *Ethnographie*, p. 163.

22. (vertaling) 'Het is duidelijk zichtbaar dat deze personages terwijl ze hun choreografie uitvoeren, niet compleet geabsorbeerd zijn in hun actie, of hun gedachten uitsluitend laten uitgaan naar de folkloristische traditie die ze representeren'. PIETTE, *Ethnographie*, p. 164.

23. BOLTANSKI (Luc) & THÉVENOT (Laurent). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Parijs, Gallimard, 1991.

24. Zie PIETTE, *Ethnographie*, p. 166-167.

25. PIETTE, *Ethnographie*, p. 181.

26. VOSKUIL (J. J.). Omzien met weemoed. Van dorsvlegel tot landbouwfilm, verslag van een kettingreactie. *Volkkundig Bulletin*, 3, 1977, 1, p. 1-15, citaten p. 9-10.

27. VOSKUIL, Omzien, p. 10.

28. VOSKUIL, Omzien, p. 13-14.

29. VOSKUIL, Omzien, p. 14.

30. Een groot deel van VOSKUIL, Omzien, werd licht gewijzigd overgenomen in VOSKUIL, *Bureau 4*, p. 590-598. Het is volgens mij een cruciale sleutel voor de hele roman-cyclus: voorafgegaan door "Hij was er niet meer, of liever, hij was een soort geestverschijning geworden, die zwijgend het Bureau verliet waar hij tot voor kort gewerkt had"(p. 589) gevolgd door "Iemand die zijn naam niet noemde en hem wilde spreken... hij voelde daar een verborgen dreiging in, alsof hij iets gedaan had dat niet door de beugel kon en dat nu ontdekt was"(p. 599) en verder "'Je beschrijft hoe je die film gemaakt hebt! Je laat zien hoe dat uit de hand loopt! En dan stel je vast dat het een totale mislukking is geworden!' Maarten knikte. 'Maar daarmee loop je ook meteen weer op kop! Want met die kritiek stel je je erboven en je laat de anderen, die ook hebben meegedaan, in de kou staan!'. Maarten knikte geamuseerd. Hij vond dat een aardige opmerking.(p. 607)